

ZIYA GÖKALP'TE "SOLİDARİZM" VE "MİLLÎ İKTİSAT"

Serdar SAĞLAM

Abstract

The basis of Ziya Gökalp's systematic thoughts about economy is established on "French Solidarism" and Friedrich List's "National Economy System". Gökalp has reinterpreted these two approaches in relation to Turkey reality, the cultural values of the Turkish society and belief system.

Key Words: national economy, solidarism, solidarity, protectionism, entrepreneur class

Giriş

Bu makalenin konusu Türk sosyolojisinin kurucusu, İttihat ve Terakki yönetiminin ve aynı zamanda Türkiye Cumhuriyetinin en önemli teorisyenlerinden olan Ziya Gökalp'in "solidarizm" ve "millî iktisat" konusundaki görüşleridir. Ziya Gökalp'in bu konularda ortaya koyduğu düşünceler, Osmanlı devletinin çöküş yıllarının siyasî, sosyal ve iktisadî olayları ve şartları ile paralel bir seyir takip eder.

Ziya Gökalp sosyolojisinin hareket noktası nasıl ki, çökmekte ve parçalanmakta olan devletin ve hızla sefalet ve karanlığa itilmekte olan tebaanın nasıl kurtarılabilceği endişesinden kaynaklanmış ise, O'nun iktisadî düşüncelerinin temelinde de aynı kaygılar bulunmakta idi.

Osmanlı Devletinin Son Dönemlerindeki İktisadî Durumu

Amerika'nın keşfinden sonra yaşanan merkantilizm dönemi, sömürgecilik, diğer kıtalardan Avrupa'ya altın ve kıymetli madenlerin akışı, Akdeniz'in ve İpek Yolunun, ticarî önemini kaybetmesi, yeni ticaret yollarını keşfedilmesi Osmanlı devletinin gerileme ve çöküş sürecini hazırlamıştı.

Osmanlı devletinde sanayii küçük işletmeler halinde ve daha çok iç pazara yönelikti. Bunlara ilâveten, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için faaliyette bulunan ve fazla işçi çalıştıran fabrikalar vardı (Giz 1969: 53).

1838 İngiltere- Osmanlı Ticaret Sözleşmesi Osmanlı Devletini Avrupa sanayisi ve sermayesi için açık Pazar haline getirmişti. Bu ticaret sözleşmesinden sonra, Osmanlı Devletinin batıya açılan bölgelerinden başlayarak, Osmanlı zanaatkârları destgâhlarını kapatmak zorunda kalmışlardı.

Osmanlı devletinde sanayii işletmelerinin hızla çöküşünde temel etkenlerin başında kapitülasyonlar rol oynamaktaydı. Kapitülasyonların tarihi Osmanlı devletinin kuruluş yıllarına kadar uzanmakla birlikte, bilhassa, 1740 yılında Fransa'ya verilen imtiyazlardan sonra kapitülasyonlar hem bir ticaret antlaşması, hem de yabancıların ülkemize yerleşmesinin önünü açan antlaşmalar haline geldi.

Kapitülasyonlar ecnebileri âdeta vergiden muaf hale getirmişti. Gümrük vergilerinin çok düşük olması dış ticaretin yabancıların eline geçmesine yol açmıştı. Osmanlı devletinin kendi gümrükleri üzerinde herhangi bir denetim hakkı kalmamıştı. Devlet vergi kaybını karşılamak için, ihraç edilen ürünlere vergi koymaktaydı. Bu durum yerli sermayenin daha da takatten düşmesine sebep olmuştu.

Osmanlı devleti değişik zamanlarda kapitülasyonlardan kurtulmak için teşebbüslerde bulunmuştu. İlk ciddi teşebbüs 1856 Paris Kongresinde yapılmasına rağmen gerçekleştirilememişti. 1869 ve 1871 yıllarında yeni girişimlerde bulunulmuş, ama sonuç alınamamıştı (Bilsel 1933: 57). 1877 - 1878 Osmanlı - Rusya, 1897 Osmanlı - Yunanistan ve 1911- 1912 Osmanlı - İtalya savaşlarından sonra Osmanlı Devleti tarafından devletler hukuku kuralı olarak kaldırılmışsa da yeni yapılan barış antlaşmaları ile tekrar yürürlüğe konmuştu.

Osmanlı Devletinde Batı Avrupa'da olduğu gibi bir burjuva devrimi yaşanmamıştı. Bu toplumsal tabakanın yerinde gayrimüslimlerden oluşan, Avrupa sermayesinin bayii ve acentesi konumuna gelmiş olan bir tabaka vardı.

Osmanlı Devletinin Son Yıllarındaki İktisadî Düşünce ve Yaklaşımlar

Osmanlı devletinde yaygın olarak iktisadî liberalizm, “iktisadî hürriyetçilik”, “serbestiyet” ve bunun karşısında “himayecilik” veya “usul-i himaye” adı verilen yaklaşımlardan bahsedilebilirdi. Bu görüşleri sadece ideolojik ve teorik halleriyle savunanlar bulunduğu gibi, pragmatik olarak ele alanlar da bulunmaktaydı. Bu iki cephenin yanında her iki akımı ve yaklaşımı ülkenin şartları içerisinde telif eden düşünceler de vardı. Sosyalizm ve komünizm vs. gibi iktisadî ve sosyal düşünce ve yaklaşımlar oldukça cılızdı.

Ohannes Efendi: “İktisadî Hürriyetçilik” ve “Serbest Mübadele”

Osmanlı Devletinin son yıllarında, bilhassa Yunanistan'ın kurulmasından sonra Rum cemaati ekonomik alanda geriledi. Bu boşluğu gerek iktisadî ve ticarî, gerekse fikir alanında Ermeni iktisatçı kuşağı doldurdu (Göyünç 1983: 62). Bu kuşağın en önemli temsilcilerinden olan Ohannes Efendi de “iktisadî hürriyetçilik” ve “serbest-i mübadele” akımının öncü fikir adamlarındandı. O, yerli sanayiinin korunması için konulan gümrük duvarları, vergiden muafiyet ve yerli sanayiye bazı imtiyazların sağlanmasına karşıydı (Sağlam 1994: 50) ve “himayecilik usulü”nün geri kalmış memleketler için gerekli olduğunu dair düşünceleri eleştirmekteydi. Sanayide geri kalmış memleketlerin asıl muhtaç oldukları şey, ilim ve sermayeydi. O'na göre, bir memleket, sanayii ve servetçe ne kadar geri kalmış olursa olsun, muhtaç olduğu eşyayı serbestçe ithal ettikçe, yerli mahsul ve ithal malı arasındaki fiyat farkı kadar kâr edilmiş olurdu (Ohannes 1297: 301). Ohannes Efendi, bu mantık silsilesi içinde tarım ürünlerinin himayesini bile kabul etmiyordu (Ohannes 1297: 297- 298).

Ziya Gökalp'in iktisadi düşüncelerinin ve hassasiyetlerinin kaynağında yer alan isimler arasında Akyiğitoğlu Musa Bey, Mehmet Şerif Efendi, Namık Kemal, Ahmet Midhat Efendi, Yusuf Akçura ve daha sonra da Tekinalp'i sayabiliriz.

Akyiğitoğlu Musa Bey : “Azadeği Ticaret ve Usul- ü Himaye”

“Usul-ü Himaye”nin ik önemli temsilcilerinden biri de Akyiğitoğlu Musa Beydi. O'nun bu görüşlerini “İktisat Yahut İlm-i Servet, Azadeği Ticaret ve Usul-ü

Himaye" ve "İlm-i Servet ve yahut İlm-i İktisat" adlı kitaplarında bulmak mümkündür. Bu kitaplarda "usul-ü himaye" savunulmuş, O'nun "Azadeği Ticaret" dediği "Serbest-i ticaret" politikası ile kıyaslanmıştır. Bu politikaların Osmanlı devleti için sakıncaları dile getirilmiştir. Atıfta bulunulan kişi Friedrich List'tir. Bu iki kitap o yıllarda "Mekteb-i Harbiye"de ders kitabı olarak okutulmaktaydı (Mardin 1990: 77).

Akyığıtoğlu Musa Bey, dünyanın sanki devletler, milletler, dinler, örf ve âdetler yokmuşçasına tek bir pazar olarak değerlendirilmesine karşıdır. "Uluslar arası serbest ticaret" politikasının güçsüzler aleyhine işlediğini söyleyen Akyığıtoğlu, zayıfın güçlü ile rekabetinin, zayıfın mahvolması anlamına geleceğini söylüyordu.

Akyığıtoğlu Musa Bey, "Himayecilik" politikasını savunmakla beraber bunu sakıncalarının da farkındadır ve bu politikanın mutlak olmayacağını ifade etmektedir. Himaye politikasının amacı, "milli sanayii" oluşturmak ve mevcut sanayii dışarıdan gelen gelişmiş ülke mallarına karşı korumaktır. Gayesi yerli sanayicinin kendi başına ayakta kalabilmesinin sağlanmasıdır. Aksi takdirde, O, yabancı mallarla rekabetten gümrük duvarlarıyla kurtarılmış olan sanayicilerin, gayreti elden bırakarak, himayenin yarattığı kârlardan geçinerek rehâvete düşebileceklerini ve "himaye politikasının amacına ulaşamayacağını ifade etmekteydi (Sağlam 1994: 56- 57).

Mehmet Şerif Efendi ve Osmanlı Devleti'nin Sanayileşebileceği Düşüncesi

Mehmet Şerif Efendi Osmanlı Devletinin sanayileşebileceği düşüncesine ilk defa yazılarında yer vermiş ve bunun mümkün olacağına dair bir kıvılcım yakmıştır. Mehmet Şerif Efendi, Ohannes Paşa ile aynı dönemde tercüme odasında görev yapmıştır. İktisatla kurduğu bağ da buradaki memuriyetten ileri gelmekteydi (Sayar 1986: 325). "Mekteb-i Mülkiye"de "Ekonomi Politik" dersini veren, Mehmet Şerif Efendi, "İlm-i Emval-i Milliye" adlı iktisatla ilgili kitap yazmıştı. O, "Tercüman-ı Ahval" de "Sanayii ve Ziraat'ten Hangisinin Hakkımızda hayırlı Olduğuna Dairdir" adlı yazısında, "sanayii ve ticaret-i milliyemiz Avrupalılarınkine nispete pek geri kalmış olmasından dolayı, bazı zevatın Avrupa sanayiini hiçbir zaman taklit edemeyeceğimizi ve sanayii ve maarife yönelmek yerine ziraatı teşvik ederek, pamuk, ipek gibi birtakım ürünleri Avrupa'ya satıp, yerine mamul mal almanın daha hayırlı olacağını iddiasında bulduklarından söz etmektedir (Sayar 1986: 329-332). Söz konusu grup, "ziraatçı" olarak isimlendirmektedir. "Sınaatçı" olarak adlandırılan ve Mehmet Şerif başı çektiği grup ta ülkemizin sanayileşmesinin gerektiğini savunmaktadır (Fındıkoğlu 1946: 42).

Namık Kemal: "Ticaret Serbestisi" ve Müslüman Türk Müteşebbis Tabakanın Oluşturulması

Namık Kemal Osmanlı toplumunun iktisadi ve toplumsal yapısı ve gelişimi konusunda özgün fikirler üreten önemli bir isimdir. Fikirleri kendi dönemini olduğu kadar, sonraki yıllarda da etkisini sürdürmüştür. Köklü bir bürokrat aileden gelen Namık Kemal, Şinasi'nin nezaretinde gazeteciliğe başlamış ve O'nun teşvikiyle Bab

- 1 Âli Tercüme Odasına girmişti (Bolayır 1930: 46). Tasvir-î Efkâr gazetesinde yazarlık ve yöneticilik yapan Namık Kemal, 1867 yılında Ziya Paşa ile Avrupa'ya kaçtı (Uraz 1938: 5). Yurda döndükten sonra meşrutiyet fikrinin yayılmasında etkili olan İbret gazetesini çıkardı.

Namık Kemal Avrupa'ya gitmeden önce de iktisatla ilgili bilgi sahibi olmakla birlikte, Londra'da (Mardin 1974: 22) ve Paris'te hukuk ve iktisat dersleri almıştı (Cerrahoğlu 1975: 22).

Namık Kemal'in iktisatla ilgili makalelerinde Avrupa sanayii karşısında hızla çözülen iktisadi ve toplumsal sistemimiz ve kurtuluş çareleri tartışılmaktadır. O, yazılarında ticaret antlaşmalarının ekonomimizde yarattığı tahribat, dış ve iç borçlar, tüccar ve sanayicilerin gayri müslimlerden oluşması, Türkler arasında müteşebbislerin azınlıkta olması ve yerli burjuva sınıfının bulunmaması gibi konuları ele almıştır.

Namık Kemal, Osmanlı el sanatlarının çökmesine sebep olarak Avrupalılara verilen ticari imtiyaz ve ticari hürriyeti görmektedir (Namık Kemal 1285: 47- 51). O hürriyet yanlısıdır. Bu düşüncelerine “iktisadi hürriyet” de dahildir. O “Ticaret serbestisinin” Osmanlı devleti tarafından Türk vatandaşlarına tanınmadığı kanaatinde. Ülkede teknik bilgi ve sermaye birikimi bulunmamaktadır. Okullar açılarak mühendis ve teknisyenler yetiştirilirse, sanayii kurulabilir ve Avrupalılara sağlanan “ticari kolaylıklar” bize de sağlanabilirse, Türk tüccar ve sanayicileri pekâla onlarla rekabet edebilecektir (Sağlam 1994: 69). Namık Kemal Osmanlı devletinin sanayileşebileceği ve mutlaka sanayileşmesi gerektiği kanaatinde. Bunu sağlayacak olan da “Türk ve Müslüman müteşebbis tabaka”dır. Onlar “maarif” sayesinde bilgilerini artıracaklar, şirketleşerek sermaye birikimini sağlayacaklar ve fabrikalar kuracaklardır. Devlet te yabancılara sağladığı ticari imtiyazı kendi vatandaşlarına tanıyacaktır. Her türlü devlet müdahalesine karşı olduğunu yazılarında sık sık vurgulayan ve kalkınma ve sanayileşmeyi devletten beklemeyen Namık Kemal, devlet imkânları ile müteşebbis yaratmayı hedefleyen “İttihat ve Terakki” ve “Cumhuriyet” iktidarlarının fikri öncüsü gibidir (Sağlam 1994: 74 - 75).

Ahmet Midhat Efendi ve “Himayecilik” Düşüncesi;

Ahmet Midhat Efendi, “himayecilik” anlayışının ilk temsilcilerindendir. O'nun ekonomi ile ilgili üç yayımlanmış üç kitabı vardır. Bunlardan, “Ekonomi Politik” ciddi anlamda ilk telif iktisat kitabı sayılabilir. Ekonomi Politik'in temel tezi himayeciliktir. Himayecilik O'nun ifadesine göre; “sanayii dahiliyeyi muhafaza yoludur” ki, bu O'nun sistemleştirmeye çalıştığı iktisat politikasının ana şiarıdır.

Ahmet Midhat Efendi, ilgili kitabında kapitülasyonlarla yabancılara verilen imtiyazların yerli sanayinin çökmesinin temel sebebi olduğunu ifade ediyor ve “hürriyet- î mübadele” veya “serbest rekabet”in ancak denk güçler arasında söz konusu olabileceğini söylüyordu. Bizim gibi ülkeler için uluslar arası serbest rekabet yerli sanayii tamamen öldürebilirdi (Ahmet Midhat 1296: 106- 128). Zira, o güne kadar yalnızca halk tarafından değil, devlet tarafından yapılan fabrikalar bile yaşayamamıştı. Feshane- î Âmire gibi fabrikaların mamulleri bile yarı fiyatına satılan Avrupa malı fesler yüzünden satılamamıştı. Bunun için yerli sanayii himaye etmek bakımından ithal malların üzerine rüsum (gümrük vergisi) ilâve edilmeliydi.

Dışarıdan ithal edilen makineler gerekirse bu vergiden muaf tutulabilirdi. İthal mallar üzerinden alınan gümrük vergileri devlete kazanç sağlarken, yerli sanayii teşvik edecekti (Ahmet Midhat 1296: 132 - 134).

Yusuf Akçura: Türk Burjuvazisinin Oluşturulması Düşüncesi;

Gökalp'in dahil olduğu "millî iktisat" akımını temsilcilerinden olarak kabul edebileceğimiz ve aynı tarz düşüncelere sahip olan bir diğer isim de Yusuf Akçura'dır. Rusya'dan Türkiye'ye göç etmiş zengin bir ailenin çocuğu olan Akçura uzun yıllar "Türk Yurdu" dergisini yönetmiştir. Türk Yurdu Cemiyetinin yayın organı olan dergi, tüzükte yer alan "Türklerin zekâ ve kültürel düzeylerinin yükselmesine, gelir ve girişimcilik yeteneğine sahip olmalarına hizmet etmek üzere (Akçuraoğlu 1990: 174) çıkarılmıştı.

Yusuf Akçura başta olmak üzere Rusya'dan Türkiye'ye göç etmiş olan aydınlar Türkiye'ye farklı yaklaşım tarzları getirmişlerdi. Yusuf Akçura da Rusya'da hızla gelişen burjuvaziden ve "milletleşme" sürecinden etkilenmişti. Yusuf Akçura "sınıf" kavramını ilk defa kullanan ve sınıfsal analizler yapan Türk aydınlarından idi. O, Osmanlı devletinin ayakta kalabilmesi için, kendi içerisinde çıkardığı bir orta sınıf veya burjuva sınıfına ihtiyaç olduğunu düşünüyordu. Akçura'nın görüşlerini aşağıdaki cümleler tümüyle özetler gibidir; -"Tanzimat'tan sonra, Türk esnaf ve tüccarları Avrupa kapitalizminin istilasına uğradığından, Osmanlı Türk içtimaî heyeti Lehistan'ın son zamanlarında olduğu gibi, yalnız esnaf, memurin ve köylüden mürekkep (oluşmuş) kusurlu ve sakat bir uzviyet haline gelmişti. Devlet-i Osmaniyye'nin 19. Asır burjuvazisi garb kapitalizminin komisyoncu ve acenteliğini eden Yahudi, Ermeni ve Rum gibi yerli gayr-i Türklerle menşei milliyelerinin ve tâbiyyet-i harikalarının tefrik (ayırma) ve temeyyüzü (kendini gösterme, sivrilme) gayr-ı kabil Levantenlerden tereküp ediyordu (oluşuyordu). Eğer, Türkler kendi içlerinde, Avrupa sermayesinden de istifade ederek bir sermayedar burjuva sınıfı çıkaramayacak olursa, yalnız memur ve köylüden ibaret Osmanlı heyet-i içtima'yyesi'nin muasır bir devlet halinde yaşayabilmesi zorlaşacaktı (Akçuraoğlu 1333: 179).

Yusuf Akçura, "Vaziyetimiz ve Vazifelerimizden Birisi" adlı makalesinde Manchester ekolünü eleştiriyordu. Bu ekole göre, bütün memleketler arasında her türlü gümrük duvarı kalkmalıydı ve hiçbir devlet kendi sanayii ve ticaretini himaye altına almamalıydı. Akçura, bu ekolün İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin sınaî ve iktisadî durumlarına uygun bir yol olduğunu düşünüyordu. Fakat, henüz sanayisi ve iktisadî kuruluşları güçlü olmayan Osmanlıların iktisatçılarının da İngiliz ve Fransız iktisatçıları gibi düşünmelerinin haklı olmadığını ifade ediyordu. Bu ekolün savunucuları olan Ohannes ve Portakal Paşaların bu mezhebi savunmalarının esas sebebinin Avrupa sermayesi ile ilişkilerinden kaynaklandığını ifade ediyordu (Akçuraoğlu 1340 : 57- 58).

Akçura, "1329 Senesinde Türk Dünyası" adlı İttihat ve Terakki Fırkasının uygulamalarını ele aldığı makalesinde şu görüşlere yer veriyordu; -" İhtibah-ı İktisadiyenin asıl mühim ciheti, sanat ve ticareti hor gören ve bir Osmanlı Türküne layık meşgale ancak askerlikle memurluktur diyen hatalı ve zararlı zihniyetin değişmesidir. Osmanlı saltanatında Türk burjuvazisi hemen hemen yok gibiydi.

Osmanlı yalnız sipahi ve memurdu. Halbuki zamanımız devletlerinin temeli burjuvazidir. Muasır büyük devletler, sanatkârlar, tüccar ve bankacı burjuvaziye dayanarak teessüs etmiştir” (Akçuraoğlu 1330:2098).

Tekin Alp: “Tesanütçülük” (Dayanışmacılık) ve “Millî İktisat”

Selanik’te doğmuş ve hukuk eğitimi görmüş olan Tekin Alp, yine bu vilayette “Tamim-î Lisani Osmanî Cemiyeti”, “Hars Birliği” ve “Türk Birliği” adlı cemiyetleri kurmuştu. “Tamim-i Lisani Osmanî Cemiyeti” Yahudiler arasında Türkçe’yi yaygınlaştırmak için oluşturulmuştu (Landau 1984: 243- 244).

1912 yılında Selanik’in Yunanlıların eline geçmesinden sonra İstanbul’a göç eden Tekin Alp, yayın faaliyetlerini burada sürdürdü. 1916’da “İktisat Derneği”ni kurdu. “İktisadiyyat Mecmuası” adlı haftalık bir dergiyi çıkardı. (Landau 1984: 243-244). Yine o devirde yayınlanmakta olan bilgi, Yeni Mecmua ve İslâm mecmualarında makaleleri çıktı (Galanti 1947: 26).

Tekin Alp 1916’da yayın hayatına atılan “iktisadiyat mecmuası”nda Türkçülüğün iktisadî cephesi üzerinde durdu. “Yeni Mecmua”da “Tesanütçülük” başlığı altında on sayı süren bir makaleler silsilesi yayınladı. Bu makalelerde “solidarizm” akımı ve “Millî iktisat” prensipleri günün iktisadî, sosyal ve kültürel şartları içerisinde tartışılır (Sağlam 1994: 162).

Tekin Alp’in yazı hayatına başladığı yıllarda Osmanlı devleti savaş içerisinde idi ve kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılmıştı. “Millî sanayii” kurmak ve “millî iktisat” kavramları gündeme gelmişti.

Tekin Alp, her milletin kendisine mahsus bir iktisat sisteminin bulunduğunu ve Türklerin de iktisaden yükselebilmeleri için bir iktisat “ilmi” meydana getirmeleri gerektiğini söylüyordu. O’na göre, “Siyasette Türklerin kahramanları eksik değildir. Fakat, millî iktisatçıları “Friedrich List”leri hiç yoktur. Türklerin en büyük gayesi millî bir iktisat vücuda getirmekten, millî iktisatçıları yetiştirmekten ibaret olmalıdır (Tekin Alp 1330: 560- 562).

Tekin Alp gümrük ve iktisat siyasetlerinin birbirlerine paralel olduğunu ve İttihat ve Terakki iktidarının bu bakımdan “millî iktisat” siyasetini sürdürmesinin mümkün olduğunu düşünüyordu (Tekin Alp 1332: 1- 4).

Tekin Alp, “Kapitalizm Devresi Başlıyor” adlı makalesinde dünya savaşından önce dünyada emek ve sermaye arasında mücadeleler yaşandığını, her memlekette sanayii geliştikçe sermayelerin belirli ellerde toplandığından bahsediyordu. Sınıf mücadelesinin yaşanmadığı ülkelerden biri olan Osmanlı devletinde İttihat ve Terakki Fırkası’nın sanayileşme faaliyetleri bizde de kapitalizm devresinin başladığını gösteriyordu (Tekin Alp 1333: 1- 2).

İttihat ve Terakki Fırkası’nı savaş müddetince uyguladığı iktisat politikası, peş peşe kurulan şirketler, esnaf cemiyetlerinin çalışmalarından ve millî burjuvazinin doğmakta olmasından Tekin Alp çok ümitli ve memnun, aynı zamanda da emek ve sermaye arasında ileride yaşanabilecek çatışmalardan da kaygılıydı. Avrupa’nın yaşadığı acıların bizde de yaşanmaması için çok önceden tedbir alınmalıydı.

Tekin Alp’in vurguladığı husus, kapitalizmin yerleşmesinden sonra ortaya çıkması muhtemel sınıf çatışmalarının toplumda dengesizlik yaratması ihtimaliydi.

"Milletleşme" döneminde kargaşa ortamının birliği zedelemesiydi (Sağlam 1994: 171- 172). O, solidarizm yahut tesanütçülüğün sosyalizm ve kapitalizmin aşırılıklarından sıyrılmış bir "kalkınma ideolojisi" olduğu için "sınıf çatışmalarına" karşı bir tedbir olacağını düşünüyordu (Tekin Alp 1918: 335- 337).

Ziya Gökalp'in İktisatla İlgili İlk Yazıları

Ziya Gökalp ekonomi ile ilgili ilk makalelerini Diyarbakır'da yayımlanan "Diyarbakır" gazetesinde yayınladı. Bu gazete vilayet resmî gazetesi olarak haftada bir defa yayınlanmaktaydı. Gökalp 1904- 1908 yılları arasında bu gazetede çeşitli makale ve şiirler neşretti (Ziya Gökalp 1976: 116- 117). Bu makalelerden bazılarının konuları doğrudan doğruya iktisat veya iktisadi zihniyet ile ilgiliydi.

Gökalp, Diyarbakır gazetesinde yayınlanmış olan "Muhasebi-i İktisadiyye-İşten Artmaz Dişten Artar" başlıklı yazısında halk arasında çok yaygın olan bir atasözünden yola çıkarak, zenginliği sadece tasarrufun sağlamadığını, gerçek zenginliğin üretimden geçtiğini vurguluyordu. Bu makaleye göre, iktisat sadece tasarruftan ibaret değildi. Mamullerimiz Avrupa mamulleriyle rekabet edemiyordu. Üretim maliyetleri çok pahalı idi ve ürünlerimiz Avrupa piyasalarına ulaştırılmadan tarlada çürüyordu. Nakliye masrafları çok pahalı idi ve elde edilen kâr tatminkâr olmaktan uzaktı. Bütün bunların temel sebebi de bizde makineler ve şirketlerin bulunmamasıydı. Tarımda makineleşme, küçük esnafın makine ve cihaz kullanmasının veya üretmesinin yaygınlaşması yegâne çözüm yoluuydu. O'nun ifadesiyle makineler, az emekle çok iş gören cansız amelelerdir. Şirketler, az sermaye ile büyük teşebbüslere girişen manevî şahıslardı (Ziya Gökalp 1976: 22- 23).

O'na göre, "Büyük makinelerin iştirasına bir adamın sermayesi kifayet etmez. Fakat, birçok kimselerin birleştirilen sermayeleri bu müşkülü kolaylaştırır. Bundan başka, bir sanatkâr istediği kadar müşteri bulamaz . Bir şirket ise, her yerde şubeler açarak emtiasını sürdürebilir. Fakat, Ziya Gökalp'e göre, buna şahısların gücü yetmeyebilir. Hükümetin de bu konuda teşebbüsünün olması gerekir. O da Ziraat Bankası tarafından vilayet merkezinde ziraat ve sanayi makineleri için bir deponun bulunması ve daimi surette bir makinist görevlendirilmiş olmalıdır. Bu mağazada herkes taksit suretiyle istediği makineyi alabilmelidir (Ziya Gökalp 1976: 22- 23).

Yine Ziya Gökalp, Diyarbakır gazetesinde "Ticaret, El- Kâsib" başlıklı bir makale yayınladı. "El- kâsib-i habib - ullah" bir hadis olup, "Kazanan insan, Tanrının dostudur anlamındadır. Bu makalede şu görüşlere yer verilir; -" Sermaye, yeniden servet husule getiren bir kısım-ı servettir. Meselâ, tohumluk için ayrılan buğday, sermayedir. Daha sonra mübadele gelir ki, bunu ithalat ve ihracat olarak adlandırırız. Mübadelede de iki suret caridir (yürürlüktedir) : Himaye ve serbestî usulleri. Bir zamanlar umumiyetle himaye usulü kabul olunmuştu. Himaye usulü dışarıdan gelecek olan her türlü mal ve ürünü yasaklamak anlamına geliyordu. Fakat, hakim iktisadi düşünce ve âlim "serbesti-î mübadele" usulünü kabul ve tasdik ettirmişti. Bunu savunurken de temel delil olarak arazinin yapısı ve iklim şartlarıydı. Arazisi kayalık ve madenlik olan bir memlekette hububat ihracatı beklenemezdi. O'nun kendi ifadesiyle; - "Şimdi sair yerlerden bu memlekete ithal olunacak hububatı usul-

i himayeye tâbi tutmak ne kadar muzırdır (zararlı). Ağır resm-i gümrük vaz'eylemek suretiyle men'-i ithalata çalışılsa, çünkü ihtiyaç mevcut ve daimidir. Bu resmin ahaliye tediye ettirilmiş (ödetirilmiş) olacağı der- kârdır (malûmdur). İşte bu adam her yerde ithalat ü ihracatın muvazene- î hakikiyi bulacağına kail olduğundan (inandığından) , serbest- i mübadeleye vaz'-ı esas etmiştir (Ziya Gökalp 1976: 33-36).

Makaleden anlaşılacağı üzere, Gökalp “serbest mübadele” usulüne karşı değildir. Himayeciliğin dışarıdan gelecek her türlü ürüne kapıları kapatma şeklinde yorumlanmasına taraftar değildir. Arazinin ve iklimin uygun olmadığı alanlarda bazı tarım ürünlerini dışarı ile rekabete zorlamak uygun bir tavır olmayacaktır. Gökalp'in bu düşünceleri, O'nun Diyarbakır'da bulunduğu dönemde de iktisadi ve toplumsal konular üzerinde aynı yoğunlukta durduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, ekonomi ile ilgili olan bu ilk makalelerinde bile ileride fikirlerinden çok etkileneceği Friedrich List'in görüşlerine çok yakın bir çizgide durduğu görmekteyiz.

Ziya Gökalp'in İktisadî Yaklaşımlarının İki Kaynağı: “Fransız Solidarizmi” ve “Friedrich List”

Ziya Gökalp'in iktisat ve iktisadî politika ile ilgili düşünceleri ki kaynaktan beslenmekteydi; Fransız solidarizmi ve Friedrich List'in “Milliyetçi iktisat sistemi”. Bunlara ilaveten, Durkheim sosyolojisinin etkilerini de görmemiz mümkündür.

Friedrich List ve Milliyetçi İktisat Sistemi

Friedrich List, Almanya'nın tarihî, iktisadî ve siyasi şartlarından kaynaklanan “Alman Millî İktisat Sistemi”nin en önemli temsilcilerinden biridir. Friedrich List (1798- 1846)'in yaşadığı yıllarda Alman Prenslikleri sadece gevşek bir federasyon halinde birleşmişler, her biri kendi gümrük duvarları ardına çekilmişti. List, bu küçük devletlerin teker teker kendilerine yeterli bir ekonomi haline gelemeyeceklerini gördü. Bütün Almanya'yı çevreleyen mutedil (ılımlı) bir gümrük duvarının gerisinde, bu prenslikler dahilinde ithalat vergilerinin kaldırılmasını ve Almanya içinde Gümrük birliğinin gerçekleştirilmesini savundu. 1841'de “Millî Sistem ve Siyasi Ekonomi “ adlı eserini yayınladı (Soule 1978: 111- 113). Bu eser sanayileşmemiş, gelişmiş bir burjuva sınıfı olmayan ve emperyalist olamayan ülkelerin aydınlarının baş ucu kitabı gibi benimsenmişti.

List, dış rekabeti bertaraf edebilmek için iki tedbir düşünüyordu. 1- Ülkenin içinde serbest ticaret 2- Dış ülkelere karşı himaye (Özgüven 2001: 128). List, iç ekonomi bakımından liberalizmi, dış ekonomi bakımından ise, himayeciliği (geçici olarak) benimser (Özgüven 2001: 129).

Friedrich List, bu kitabında klasik iktisat doktrinine karşı çıkıyor ve Adam Smith'i eleştiriyordu. Smith'in “Serbest Ticaret Doktrini” pek çok noktada yanlışlıklarla doluydu ve her ülkeye uygulanması mümkün değildi. Gerçek dünyada fert ve evrensel sistem arasında “millet” bir ara sistem olarak bulunmaktaydı. Smith, birbirlerinden çok farklı gelişme seviyelerinde bulunan bir çok millet ve devleti aynı sepetin içinde toplamıştı (Yalçın 1991: 392).

List'e göre, ulusların güçleri, gelişmeleri ve davranışları başka başkadır. Bir ülkenin sanayisini, ticaretini ve tarımını âhenkli bir şekilde geliştirmesi idealdir. Ülkelerin iklim şartları, coğrafi durumları, tarihsel gelişimleri de farklı olduğu için, her ülke aynı ölçüde kalkınamaz. Yeni doğan Alman sanayii, İngiliz sanayisine karşı rekabet edemeyecektir. İngiltere ile rekabet edebilmek amacıyla belli bir süre için, gümrük duvarlarını yükseltmek ve duvarların gölgesinde sanayii geliştirmek, olgunluk devresine varılınca da, serbest ticarete tekrar dönmek gereklidir (Özgüven 2001: 129).

Yine O'na göre, milli üretim güçleri" bakımından, bir ülkenin sermayesi, sadece maddi sermayeyi (üretim araçları) değil, aynı zamanda kültür, üretimde yenilik yaratma ve üretimi organize etme, kanunlar, siyasi iktidarlar, sosyal güven, kamu düzeni, ahlakî ve dinî inançlar, eğitim seviyesi gibi faktörleri de kapsar. Bütün bu faktörler, tarım, sanayi ve ticaretin âhenkli bir biçimde işbirliği yapmasında etkili olabilir. List, daha çok sanayi kesimi üzerinde durmuştur. Çünkü, diğer kesimlerin yaşaması ve devamı, ancak aktif, dinamik ve gelişen sanayilere bağlıdır. List'in himayeciliği "geliştirici ve eğitimci yöndedir ve sadece sanayie uygulanacaktır (Özgüven 2001: 130).

Birleşik Amerika ve Almanya List'in tavsiye ettiği politikayı uyguladı. List, bu tezini, bu milletlerin çalışma hayatı ve tecrübelerinden çıkarmıştı (Soule 1978: 113 - 115). Almanya'nın bu ekonomi politikası sayesinde gerçekleştirdiği olağanüstü kalkınma ve sanayileşme hareketi Osmanlı aydınlarının da dikkatlerinin List'in "Millî İktisat Sistemine" yönelmesini sağladı. Bu aydınlardan ilk sırada gelenleri ise, Ziya Gökalp ve Tekin Alp'ti.

Ziya Gökalp'te Fransız Solidarist Düşüncesinin Etkisi, Tesanüt (Dayanışmacılık) ve Meslek Ahlakı

Ziya Gökalp'in solidarizmi benimsemesinde Durkheim sosyolojisinin etkisi büyüktü. Durkheim'in sosyolojik yaklaşımı ile solidarizm bir noktada kesişiyordu. Solidaristler toplumu fonksiyonel açıdan birbirine bağımlı parçalardan oluşan bir bütün olarak görüyorlardı. Parçalar birbirleriyle uyumlu ve o günkü tabirle "tesanüt" (dayanışma) içerisindediler. Temel birimleri ise, korporasyonlar ve meslek grupları idi. Durkheim sosyolojisinde de dayanışma (mekanik ve organik dayanışma) başat kavramlardandı.

Avrupa'da sosyal sınıflar arasındaki mücadele ve çatışmalar, Fransa ve Almanya'da solidarizmin sosyalizm ve kapitalizmin dışında ve her iki akımın aşırılıklarını törpüleme çabasındaki pragmatik bir dünya görüşü olarak gelişmesini sağlıyordu. Ancak, Birinci Dünya Savaşında Rusya'da komünistlerin iş başına gelmesi de Avrupa ve Türkiye'de solidarizmin güç kazanmasında etkili oldu (Sağlam 1996: 87).

Tesanütçülüğün amacı, sınıf kavgasına son vermek, herkese eşit terbiye ve iş imkânları sağlamaktır. Bu hedefe varmak için Ziya Gökalp'a göre, çağdaş milletlerin bölündüğü sınıfları ortadan kaldırmalı, onun yerine onların yerine mesleki teşekkülleri ikame etmelidir. Bu teşekküller halk arasında tesanütü sağlayacaktır. Sınıflar üretim zümreleridir. Çeşitli sınıfların üretim seviyeleri arasındaki büyük farklar sosyal adalet aykırıdır. Mesleki teşekküller aynı işi gören

insanları bir araya getirir. Bunlar işbölümü ve ihtisaslaşmanın eseri (Heyd 1980: 106).

Her millet içtimâf taksim-i âmâl (iş bölümü) neticesi olarak bir takım meslek ve ihtisas zümrelerine ayrılır. Mühendisler, tabipler, musikişinaslar, ressamalar, muallimler, muharrirler, askerler, avukatlar, tüccarlar, çiftçiler, fabrikatörler, demirciler, marangozlar, çulhalar, terziler, değirmenciler, fırıncılar, kasaplar, bakkallar ilâh. Bu zümreler birbirlerinin lâzım ve mülâzimidirler. Yekdiğerinin yaptıkları hizmetler, bu mukabil muhtaçlıklar da bir nevi tesanüt değil midir (Ziya Gökalp 1977b: 64- 65)?

Ziya Gökalp, milli tesanüdü (dayanışmayı) güçlendirmek için “meslek”leri öne sürer. Meslek ahlakı ve iş bölümü kavramlarını kullanır. İş bölümü kavramı Durkheim sosyolojisinde ve aynı zamanda sanayileşmiş ülkeler bağlamında üretilmiş bir kavramdır.

Ziya Gökalp meslek ahlâkına ilişkin değerleri Türk tarihi içinde arar. Türklerde “esnaf” teşkilatlarında ve loncalardaki meslek ahlâkı anlayışlarını hareket noktalarından biri olarak kabul eder ve bunu Anadolu Selçuklu devleti ile başlatır. O, “Türk kültürü ve İslam tasavvufunun belli bir yanı komünalizmi ile Avrupa’nın solidarist korporatizminin bunlara karşılık düşen öğeleri arasında olası bir uyumluluk bulmaya çalışmıştır” (Parla 1989: 53).

Ziya Gökalp’e göre, vatanî ahlâktan sonra, meslekî ahlâk gelir. Anadolu Selçukluların son zamanlarında (Âhiler) tarikati, mesleki teşkilatları zaviyeler halinde kurmuştu. Osmanlı devrindeki “esnaf loncaları ve kethüdalıkları” bu eski Âhiler teşkilatının devamından ibaretti.

O’na göre, Türkler Osmanlı İmparatorluğunun müessisi iken (kurucusu) bu câmianın vücuda getirdiği feodalizm içinde (reaya) halini aldılar. Aynı zamanda hayatlarını câmiaya asker ve jandarma vazifelerini ifa etmekle geçirdiklerinden, irfanca ve iktisatça yükselmeye vakit bulamadılar. Diğer kavimler Osmanlı câmiyasından irfanlı, medeniyetli ve zengin bir halde ayrılırken, zavallı Türkler elerinde kırık bir kılıçla, eski bir sapandan başka bir mirasa nail olamadılar (Ziya Gökalp 1976a: 76).

Ziya Gökalp’in ifadelerine göre; Eski devirde bu nevi esnaf teşkilatı nahiyevi bir mahiyeti haizdi. Yani her şehrin esnaf loncaları kendisine mahsustu. Nahiyevî iktisat devrinde bu esnaf loncaları faydalı bir role maliktiler. Fakat, nahiye iktisadı yerine millet iktisadı geçince bu loncalar zararlı hale gelmeye başladılar. Çünkü, nahiye iktisadı devrinde nahiyevî loncalar normaldi. Millî iktisat devrinde ise ancak milli loncalar faydalı olabilirdi. İşte bu sebepten dolayı da O’na göre, eski esnaf loncalarını idameye çalışmak doğru değildir. Onları yıkararak, yerlerine merkezleri devlet merkezinde bulunan milli loncalar kurulmalıdır (Ziya Gökalp 1976a: 149-151).

Ziya Gökalp’in bahsettiği bu kuruluşlar meslek ahlakının da müeyyidelerini de oluşturacaktır. Çünkü, bizde henüz meslekî zümrelere mahsus bulunan meslek ahlakının bir müeyyidesi yoktur. En doğru şekilde meslek zümreleri kendi meslektaşlarını kontrol edebilirler.

Ziya Gökalp’göre, “meslekî teşkilatların bir faydası da aynı hırfete (zanaat, iş) mensup olan esnaf arasında “teavün sandıkları” (yardımlaşma sandıkları)

meydana getirmek, loncaya mensup ihtiyarlara, sakatlara, hastalara, yetimlere ve dullara bu sandıklardan yardım sağlamaktır. Ayrıca, eğitim faaliyetlerinin düzenlenmesi, yurt dışına öğrenci gönderme, sanayi ülkelerinden makine, teçhizat ve uzman getirilmesi, müşterek cihazların temin edilmesi, üretim ve tüketim kooperatifleri kurmak ve her hırfetin iktisaden yükselmesini sağlayacak teşebbüslerden olacaktır (Ziya Gökalp 1976a: 150- 151).

Gökalp Türkçülüğün Esasları adlı eserinin "İktisadi Türkçülük" başlıklı kısmında şu görüşleri dile getiriyordu. –"Türkler hürriyet ve istiklali sevdikleri için iştirakçi (sosyalist veya komünist) olamazlar. Fakat, müsavatperver olduklarından dolayı , fertçi de kalamazlar. Türk harsına en uygun olan sistem (solidarizm) yani tesanütçülüktür. Ferdi mülkiyet, içtimai tesanütte hadim bulunmak şartıyla meşrudur. Sosyalistlerin ve komünistlerin ferdi mülkiyeti ilgaya teşebbüs etmeleri doğru değildir. Yalnız, içtimai tesanütte hadim (hizmet eden) olmayan ferdi mülkiyetler varsa, bunlar meşru sayılamaz. Bundan başka, mülkiyet yalnız ferdi olmak lazım gelmez. Ferdi mülkiyet gibi, içtimai mülkiyet te olmalıdır. Cemiyetin bir fedakârlığı veya zahmeti neticesinde husule gelen ve fertlerin hiçbir emeğinden hasıl olmayan fazla temettüleri (kazançlar) cemiyete aittir.

Fertlerin bu temettüleri kendilerine hasretmesi meşru değildir. Fazla temettülerin (kazançların) (plus value) lerin cemiyet namına toplanmasıyla husule gelecek büyük meblağlar, cemiyet hesabına açılacak fabrikaların, tesis olunacak büyük çiftliklerin sermayesi olur...Hülasa, her türlü sefaletle nihayet vererek umumun refahını temin için her ne lazımsa yapılır. Hattâ, bu içtimai servet kâfi miktara balığ olunca, halktan vergi almaya da ihtiyaç kalmaz. Hiç olmazsa vergilerin nevi ve miktarı azaltılabilir. Demek ki, Türklerin içtimai mefkuresi, ferdi mülkiyeti kaldırmaksızın, içtimai servetleri fertlere gasp ettirmemek, umumun menfaatine sarf etmek üzere muhafaza ve tenmiyesine (artırmaya) çalışmak olmalıdır (Ziya Gökalp 1976: 174- 175).

Ziya Gökalp'in bu tarz düşüncelerinin Türkiye'nin sanayileşme ve kalkınma sürecinde "karma ekonomi modeli" şeklinde adlandırılan ve Türkiye'nin iktisadi siyasetinde uygulama alanı bulan bu modelin öncüsü olarak değerlendirmek yanlış olmaz.

Ziya Gökalp ve "Millî İktisat"

Gökalp'e göre, iktisadi hayatın başlıca üç türü vardır; aile iktisadı, şehir iktisadı ve millî iktisat. Bu üç tür, farklı tarihi dönem ve toplumsal gelişmenin farklı safhalarına tekabül ederler (Ziya Gökalp 1981: 79). (İktisadiyat Mecmuası, Sayı. 7, 28 Mart 1332).

Ziya Gökalp'in ifadelerine göre, "Türklerin, bir iktisadi mefkuresi vardır ki, memleketi büyük sanayie mazhar etmektir. Bazıları "memleketimiz bir ziraatçı yurdudur, biz ziraatçı bir millet kalmalıyız. Büyük sanayi ile uğraşmaya kalkışmamalıyız" diyorlar ki, asla doğru değildir. Filhakika, çiftçiliği hiçbir zaman elden bırakacak değiliz, fakat, asri bir millet olmak istiyorsak, mutlaka büyük sanayiye malik olmamız lazımdır. Avrupa inkılaplarının en ehemmiyetlisi iktisadi inkılaptır. İktisadi inkılap ise, nahiye iktisadı yerine millet iktisadının ve küçük hırfetler yerine büyük sanayi'in ikame edilmesinden ibarettir. Millet iktisadı ve

büyük sanayi ise ancak himaye usulünün tatbikiyle husule gelebilir. Bu hususta bize rehber olacak (milli iktisat) nazariyeleridir. Amerika'da John Ray ve Almanya'da Friedrich List, İngiltere'de Manchesterienlerin tesis ettikleri iktisadiyat ilminin, umumi ve beynelmilel bir ilim olmayıp yalnız İngiltere'ye mahsus bir (milli iktisat) sisteminden ibaret olduğunu meydana koydular. İngiltere büyük bir sanayi memleketi olduğu için mamulâtını harice göndermeye ve hariçten iptidai maddeler getirmeye muhtaçtır. Bu sebeple İngiltere için fayda olan yegane usul gümrüklerin serbest olması kaidesi, yani açık kapı siyasetidir. Bu kaidenin İngiltere gibi büyük sanayie malik olamamış milletler tarafından kabul edilmesi, ilelebet İngiltere gibi sınai memleketlere iktisaden esir kalmasına intaç edecektir”(Ziya Gökalp 1976: 175-176).

Jön Türkler, iktidarlarının ilk yıllarında, serbest ticaret prensiplerine sadık kalmışlar, sanayiden çok ziraata önem vermişlerdi. Ulum-i İctimaiye ve İktisadiye Mecmuası o günlerde liberal iktisatçıların yayın organıydı. Gökalp bu derginin etkisini azaltmak için İktisat Derneği'nin kuruluşuna ve İktisadiyat Mecmuası'nın çıkmasına bilfiil katıldı. İktisadiyat Mecmuası devletin iktisadi hayata müdahalesini telkin ediyordu.

Ziya Gökalp millî iktisat anlayışını sadece sanayileşme ve kalkınma politikası değil, aynı zamanda “milletleşme”yi sağlayacak bir araç olarak ta görür. “Millî iktisat”ın bu boyutunu makalelerinde şu şekilde ele alıyordu; O'na göre, “Türkleri bir camia haline getirecek ve Türk harsının teşekkülünü temin edecek âmillerden biri de “milli iktisattır” (Ziya Gökalp 1981: 76) (İktisadiyat Mecmuası sayı: 1, 8 Şubat 1331).

Ziya Gökalp “Millet nedir, milli iktisat neden ibarettir?” adlı makalesinde millet ve iktisat kavramları arasında bir ilişki kurar ve “milli iktisat “ kavramını kurgular. Bu makalesinde Gökalp millet tanımını o'nun çok bilinen tanımından daha farklı yapar. Bu tanım şu şekildedir: -”Millet; Din, lisan, aile ma'şeri, fertleri din ve lisana malik olan birbirleri ile kız alıp verebilen mütecanis bir kitledir” (Ziya Gökalp 1981: 76) (İktisadiyat Mecmuası sayı: 1, 8 Şubat 1331).

Ziya Gökalp'in İktisadiyat Mecmuasında yayımlanan “Türklerde Milli İktisat Devreleri” adlı makalesinde, Millî iktisadî, bir cemiyette iktisadi kuruluşların dayanışma sağlayacak tarzda birbirleri ile merbut (ilişkili) ve uyumlu olmaları şeklinde tanımlamaktadır (Ziya Gökalp 1981: 94). (İktisadiyat Mecmuası, Sayı. 44-48, 8 Mart 1333).

Ziya Gökalp yine aynı makalede Almanya'daki hızlı gelişme ve sanayileşmeye atıfta bulunur; “Almanya'da milletin mizacına muvafık (uygun) bir millî iktisat teşkilatı olduğu içindir ki, orada harp zamanında bir çok iktisadi güçlüklerle dahiyane çareler bulunabildi. Türkiye'nin istikbali milli iktisattaki derece-i muvaffakiyetine tabidir (Ziya Gökalp 1981: 96). (İktisadiyat Mecmuası, Sayı. 44-48, 8 Mart 1333).

Ziya Gökalp, “millî iktisat”ı kurmak için “Millî İktisat Nezareti”nin (bakanlığının) kurulması gerektiğinden söz eder. Bu düşünce o gün için çok yeni ve olağanüstü bir düşüncedir. Osmanlı devletinde aydınlar, devletin sanayileşip, sanayileşemeyeceğini veya sadece ziraatçı kalarak sanayileşmeye hiç teşebbüs

etmemesinin daha uygun olacağını tartıştıkları zamanların çok uzak olmadığı düşünülürse bu teklifin çarpıcılığı anlaşılabilir.

"Millî İktisat Nezareti" de kavram olarak "Millî iktisat" kavramı ile ilgilidir. Bu bakanlık, O'a göre şu konularla uğraşmalıdır; "Millî İktisat Nezareti mevcut olunca gümrük tarifeleri ile demir yollar tarifelerinin tanzimini ve liman umurunun idaresini de bu bakanlığa bağlamak gerekir. Ayrıca, devlet bu bakanlık sayesinde iktisadî faaliyetleri tek elden yürütebilmelidir.

Millî İktisat Nezareti, aynı zamanda milli bankanın da murakıbtı (denetçisi) olmalı ve esnaf korporasyonlarını şehir esasından çıkararak millet esasına göre teşkil çalışmalıdır. Ayrıca, O'na göre bakanlık bunların haricinde, amelenin (işçinin) ve bilhassa kadın ve çocuk işçilerin sıhhat, haysiyet ve istikballerini temin etmelidir (Ziya Gökalp 1981: 96). (İktisadiyat Mecmuası, Sayı. 44- 48, 8 Mart 1333).

Fırkaların İçtimaiyatı: Fırkaların İçtimai Tasnifi

Ziya Gökalp'e göre, Türkiye'de toplumsal sınıflar dörde ayrılır. Bunlar, 1- Feodal reisler 2- Küçük burjuvalar 3- Teşkilatsız ameleler 4- Fellahlar (serfler) (Ziya Gökalp 1977b: 25).

Gökalp'in Diyarbakır'da yaptığı şahsi gözlemleri sonucunda bu bölgede tespit ettiğini ifade ettiği toplumsal tabaka tiplerini şu şekilde belirtir; 1- Göçebe ve aşiretler 2- Yarım göçebeler 3- Mukim aşiretler 4- Ağa köyleri 5- Ahali köyleri 6- Şehirler (Ziya Gökalp 1977b: 26).

Diğer sınıflara gelince, Ziya Gökalp'e göre; Bugün bizde ne şuurlu bir burjuva sınıfı, ne de şuurlu bir amele (işçi) sınıfı mevcuttur. Binaenaleyh, Türkiye'de amele sınıfının burjuva sınıfı aleyhine kıyam (ayaklanma) etmesi zamanı henüz gelmemiştir. Burjuva sınıfının tarihi iki rolü vardır ki, bunlar henüz memleketimizde icra olunmamıştır. Bunlardan birincisi feodalizme nihayet vermek, ikincisi de milli bir sanayi yaratmaktır. Burjuva sınıfı muzır bir unsur olmadan evvel faydalı bir âmil olarak ortaya çıkar. Bunun ilk işi, köylerdeki feodalizmi yıkmaktır. Binaenaleyh, bizim için burjuvanın zararlarından evvel, feodalizmin daha vahametli olan zararlarına nihayet vermek lâzımdır. Bütün Avrupa milletlerinde senyörlere karşı kıyam ederek, feodalizmi kökünden yıkan burjuvalardır. Bizde de tavsif ettiğim feodalizme nihayet verecek olan sınıf ancak burjuvalar olabilir... mamafih, teessüfe (üzülme, acınma) şayan olan bir cihet vardır ki, o da memleketimizde bu sınıfın henüz çok zayıf bulunmasıdır. Bundan dolayı da feodalizme karşı yapmakla mükellef olduğu inkılabı hâlâ yapamamıştır. Milli bir sanayi ve iktisat teşkilatı yapmak hususundaki vazifesine gelince, bunu da henüz ifa edememiştir (Ziya Gökalp 1977b: 27)

Ziya Gökalp'e göre Özel Teşebbüs ve Müteşebbisler

Ziya Gökalp'in "Küçük Mecmua" da yayınlanan "Teşkilatçılar" başlıklı makalesine "iktisadî başarının sırrı ne olabilir?" şeklindeki soruyla başlar. O'na göre, -"Klasik iktisat kitapları, istihsal için yalnız üç âmil gösterir: Tabiat, say (çalışma, emek), sermaye... Fakat , istihsal için bu üç âmil yeterli değildir. Bizde tabiat çok zengin. Sermayeyi ve mütehasıslarla ameleleri de gerek hariçten ve gerek

dahilden tedarik edebiliriz... Âmillerden en ehemmiyetlisi olan dördüncü unsur “teşkilatçılardır”. İktisat sahasında bunlara “müteşebbisler” adı verilir.

Bizim memleketimizde tabiat zengin olmakla beraber, sermaye ve sa’y da yok değildir. Fakat müteşebbislerimiz çok azdır. Ve onlar da küçük çaptadırlar. Biz, ekseriya, memleketimizde sermaye yok, mütehasıs yok!.. diye şikayet ederiz. Halbuki her şeyden evvel, bizi iktisatta geri bırakan büyük müteşebbislerimizin yok olmasıdır. Müteşebbisler, alelâde çalışkan bir adam değil, herhangi bir sermaye sahibi de değil, “yaratıcı bir adam”dır. Bu yaratıcı adamın yalnız bir kuvveti vardır: O da teşebbüsünde muvaffak olacağına pâyânsız (sonsuz, nihayetsiz) bir iman ve ümide mâlik olmasıdır. “İman ve ümid”, bu ruhî kuvvetler, yalnız iktisat sahasında değil, başka sahalarda da büyük teşkilatçılar vücuda getirmiştir (Ziya Gökalp 1980: 111- 112) (Cumhuriyet, 15 Mayıs 1340, Sayı. 9).

O’na göre; “İktisadî teşkilatçılarımız yanî yerli müteşebbis tabaka yaratılabilirse, bu tabaka; Anonim şirketler, yahut kooperatifler tesis ederler. Madem ki, bunların iman ve ümitleri istilâi bir feyze mâliktir, bu tesisler üzerinde, umum halkın – Vaktiyle, millî tehlike zamanında Gazi Paşanın ardından gittikleri gibi, büyük bir coşkunlukla, bu iktisat gazilerinin de arkalarından koşacaklarına hiç şüphe yoktur. Ondan sonra teknisyenleri, gerek hariçte, gerekse dahilde kolayca bekleyebilirler” (Ziya Gökalp 1980: 113- 114) (Cumhuriyet, 15 Mayıs 1340, Sayı. 9).

Bu makalede dikkati çeken bir husus, “iktisat gazileri” kavramıdır. Savaşın yeni çıkmış ve Balkan savaşlarından beri, bu atmosfer içerisinde olan ve büyük sefalet, acı ve hâyâl kırıklıkları yaşamış olan bir toplumun ve aydının psikolojik durumu ile ancak yorumlandığında anlaşılacak bir hadisedir. Dinî ve diğer bir boyutu ile de askeri bir terminoloji ekonomik alana aktarılmaktadır. Yine dinî muhtevalı “iman” kavramı da, “iktisadî iman” şeklinde ele alınmaktadır. Yeni toplumun iş adamlarının “gaza” ve “iman” şevki ile ticari hayata atılacaklarının beklenmesi ancak o günün psikolojik atmosferi, Gökalp’in ruh dünyası ve ideolojik ve kültürel yaklaşımı ile açıklanabilir.

Ziya Gökalp makalesinde şu görüşlere yer vermektedir; “Fakat, neden memleketimizde bu iktisat gazileri yetişmiyor? “Çünkü, memleketimizde “askerî iman” ve “siyasi, dini, felsefî intibahlar (uyanma, uyanış) gibi, iktisadî intibah ta, yeni bir iman henüz yeni başlamaktadır. Bizde, yalnız, ferdî menfaat duygularının iktisadî intibahı doğurabileceğini zannedenler, hata ediyorlar. Dinî, ahlakî, hukukî, siyasi, bedîî lisanî, felsefî intibahlar gibi, iktisadî intibah da, yeni bir iman hamlesinin, yeni bir ümit hamlesinin feveranına muhtaçtır”.

...”Türk milletinin şimdiye kadar iktisadi mefkûreleri yoktu. Bu asırda bir milletin hürriyet ve istiklalini temin eden, refah ve saadetini hazırlayan, şeref ve namusunu kurtaran âmilin, başlıca iktisadi muvaffakiyetler olduğunu bilmiyordu. Bugün Türk milletinin ruhunda iki kuvvetli imanın tenebbüt etmeye başladığını görmekte müftehîrîz (özünen): Bu iki iman, terbiyevî imanla iktisadi imandır”.

“Ben ümit ediyorum ki, yakında bizde de iktisadın gazileri, o büyük yaratıcı teşkilatçılar, yani iktisadî müteşebbisler yetişecektir... Yalnız Türk gençlerine, milletimizin hürriyet ve istiklalini tamamlamak için, terbiyevi ve iktisadi mücahitler namıyla, daha iki büyük mücahit sınıfına muhtaç olduğumuzu ve bunları yetiştirmek için de kalplerimizi terbiyevi imanla, iktisadi imana mukaddes bir mabet yapma

iktiza ettiğini (gerektiğini) bildirmemiz kâfidir" (Ziya Gökalp 1980: 114- 115) (Cumhuriyet, 15 Mayıs 1340, Sayı. 9).

Ziya Gökalp'e göre, devlet, ilme, sanata ve üniversiteye burnunu sokmamalıydı. Bu sahada devletin yegâne vazifesi maddî yardımlarıyla kültürel faaliyetleri desteklemek olmalıydı. Devlet, basın hürriyetine dokunmamalı, ideal devletin başta gelen uzuvları olan meslek teşekküllerine müdahale etmemeliydi. Ziya Gökalp'in temel gayesi halkı terbiye etmek, kendi kendini idareye ve terakkiye hazırlamak, Türk halkında kökleşen lakaytlık ve kadercilik yerine teşebbüs zihniyetini ve içtimai şuuru ikame etmekti. Ziya Gökalp'in totaliter devlete karşı düşmanlığı mazideki acı hatıralardan ve Batının aldığı demokratik ülkülerden ileri geliyordu (Heyd 1980: 102).

Ziya Gökalp "iktisadi adem-i merkezîyet" adlı makalesinde "taksim-i a'mâl" (iş bölümü) kavramını ele alır ve bizde iş bölümünün neden olmadığı sorusuna cevap arar. O'na göre, -"iktisadi tekâmül, mesleki teşkilatla, binaenaleyh, taksim-i a'mâlin ve ihtisas zümrelerinin teşekkül etmesiyle alakadardır. Memleketimizde taksim-i a'mâlin derinleşmesi hükümetin elinde değildir. Taksim-i a'mâl, içtimai kesafetin çoğalması demek, nüfusun artması demektir. Nüfusun artması, doğuş vasıtasıyla olduğu gibi, muhaceret tarikiyle (yoluyla) de hasıl olur.

Hükümet, muhacir meselesine çok ehemmiyet vermekle iki gaye takip ediyor. Birincisi milletteşerimizi zalimlerin elinden kurtarmak, ikincisi memleketimizde içtimai kesafeti (yoğunluğu) artırmaktır. Bugün hariçte Balkan devletlerinin zulmü altında bir milyondan ziyade Türk var. Bunların anavatanda toplanmaları, milletimizin içtimai hacmini artıracaktır... Taksim-i a'mâlin inkişafı büyük şehirlerde nüfusun çoğalmasına ve muttasıl (aralıksız, hiç durmadan) hareket etmesine mütevakıf. Teessüf olunur ki, taksim-i a'mâl hükümetin elinde değil. Fakat, muhacir celbiyle, izdivacın teşvikiyle ve doğan çocukların hıfzıssıhaya (sağlık bilgisi) istinaden yaşamalarının teminiyle nüfus üzerinde müessir olabilir. Yollar, şimendiferler, bankalar, borsalar yapmakla da iktisadi hayatın mecralarını hazırlamış olur... Bu sözlerden, bizde "hükümet iktisadî işlere hiç müdahale etmesin mânâsını çıkarmamalı... Bir devletin idaresi, iktisatçı memurlar tarafından yapılabilmiş olsaydı, o devlet de iktisadî işlerinde tamamıyla muvaffak olurdu. Bütün iktisadî işleri yalnız iktisat mütehasısları tarafından idare olunan bir devlet vücuda geldiği gün, "devlet iktisat işlerine karışmamalı" kaidesi ortadan kalkar. Çünkü, devlet, iktisatça salahiyet sahibi olan ellerde buldukça, iktisadî işlere karışabilir. Fakat, bugünkü gibi, bütün işler siyasi memurların elinde iken karışamaz (Ziya Gökalp 1980: 147- 148) (Cumhuriyet, 31 Temmuz 1340, Sayı. 83).

Ziya Gökalp'e Göre Yabancı Sermaye

Osmanlı Devleti döneminde "yabancı sermaye"ye karşı olan Ziya Gökalp 1924 yılında "Cumhuriyet" gazetesinde yayınlanan "Ecnebi Sermayesi" başlıklı yazısında iki devir arasında değişen siyasi ve hukukî şartlardan dolayı yabancı sermayenin o an itibarıyla nasıl anlaşılması gerektiğinden söz etmektedir.

Ziya Gökalp'in "Ecnebi Sermayesi" başlıklı yazısında şu görüşler dile getirilmektedir: -"Sermayenin bir memleketten çıkıp diğer bir memlekete girmesi, kanın bir uzviyetten alınıp bir başka uzviyete nakledilmesi gibidir. Sermaye bir

ülkenin iktisadi kanı mesabesinde (değerinde, derecesinde). Sermayesiz bir memleket kansız bir vücuttan farksızdır. Bir vücuda iktisadî bir nakl-i dem amelîyesi yapabilmek için, başka memleketlerin iktisadi kanına yani sermayesine müracaat ihtiyacındayız. Benim itikadımca, Cihan harbinden beri iktisadi za'füddeme (çöküşe) uğrayan vatanımızın kansız kalan damarlarına ecnebi sermayesi aşılınmasıyla, bu sevgili vatan, yeni bir hayata nail olacaktır.

Evvelleri, ecnebi sermayesinin bir mahzuru da kapitülasyonlardı. Bugün kapitülasyonlar yoktur ki, sermayenin muzır bir şekle girmesine bais olabilsin. O halde ecnebi sermayeden korkmayalım. O, harap memleketimize girerse, feyizli bulutlar gibi memleketimizi iktisaden iska ve ihya edecektir. Filhakika, ecnebi sermaye bir tufeyli (asalak) mâhiyetindedir. Uzvi tufeyliler gibi, içtimai ve iktisadi tufeyliler de vardır. Fakat, onlar karşı biz de tufeyliyiz. Memleketimiz ecnebi sermayelerle “karşılıklı tufeylilik” rolünü oynamaktadır (Ziya Gökalp 1980: 164-165) (Cumhuriyet, 29 Ağustos 1340, Sayı. 83). Vakıa, şirketler bu hizmetleri de sırf kendi menfaatleri için yapıyorlar. Bize müfit olduktan sonra, varsın kendileri de müstefit olsunlar (faydalansınlar). Adalet bunu iktiza etmez mi?

Memleketimiz eski zamanlarda da ecnebi sermayeden çok istifade etmiştir. Memleketimizi şimendiferlerle donatan ecnebi sermayeleri değil midir? Biz bugün istersek, onları satın bile alabiliriz. Bankalar, borsalar, sigorta müesseseleri, hep ecnebi sermayesiyle husule gelmiş değil midirler?

Ecnebi sermayeleri, memleketimize hariçten giren bir elektrik cereyanı gibidir. Bu cereyandan çıkarılacak ziya, hararet ve hareket nasıl memleketi imar edebilirse, ecnebi sermayeleri de öylece imar edebilir.

“Ecnebi sermayeler geliyor!” derlerse, “hoş geldiler, sefa geldiler” demeliyiz. Milli sermayelerimiz çoğalışmaya kadar, memleketimize ecnebi sermayeler gelsinler, milli teknisyenler yetişinceye kadar, ecnebi teknisyenler de gelsinler. Bunlar, ikisi beraber çalışarak memleketimizi ihya etsinler. Biz şimdilik tek başımıza, ne ferden ne de hükümetçe bu işi başaramayacağız (Ziya Gökalp 1980: 167) (Cumhuriyet, 29 Ağustos 1340, Sayı. 112) .

Sonuç Olarak

Ziya Gökalp, ülkemizin ilk sosyologu ve aynı zamanda İttihat ve Terakki Fırkasının ve Cumhuriyet Türkiye'sinin önemli ideolog ve teorisyenlerindendi. O'nun iktisat politikası hakkındaki bütün makale ve kitaplarında o günün iktisadî, toplumsal ve siyasî şartları ile örtüşen bir yaklaşımı vardı. İktisadî fikirleri soyut, teorik ve ülke gerçeklerinden kopuk değildi.

Osmanlı devleti kapitülasyonlar ve ticarî imtiyazlarından dolayı gümrüklerini kullanamayan, “müteşebbis bir burjuva tabakası” olmayan, köylü ve kırsal yanı ağır basan bir ülkeydi. Gökalp, ülkenin bu durumdan kurtulabilmesinin yegâne şartının gümrüklerini kullanabilmesi ve yerli bir müteşebbis iş adamı tabakasının oluşturulması gerektiği kanaatindeydi.

Ziya Gökalp'in iktisadi düşünceleri ve çizgisini etkileyen veya aynı hat üzerinde yer aldığı kendisinden önceki nesle mensup yahut çağdaşı olan düşünürler arasında Akyığıtoğlu Musa Bey, Mehmet Şerif Efendi, Namık Kemal, Ahmet Midhat Efendi, Yusuf Akçura ve Tekinalp'i sayabiliriz. Bu isimlerin her biri

Osmanlı devletinin sanayileşebileceği ve mutlaka sanayileşmesi gerektiği tezini işleyen ve "müteşebbis, yerli iş adamı veya millî burjuvazi " yaratılması gerektiğini farklı tonlarda savunan düşünürlerdir.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'na göre; "Avrupaî Türk iktisatçılığı tarihinde ilk defa Ziya Gökalp, "Avrupaî ölçüde bir "içtimaî siyaset" düşünmüştür. Zaten, bu tabir de onundur" (Fındıkoğlu 1955: 84).

Ziya Gökalp'in iktisadî politikaya ilişkin sistemli fikirlerinin temelinde Fransız solidarizmi ve Friedrich List'in "Millî İktisat Sistemi" yer almaktaydı. Bu iki akım, Ziya Gökalp'te ülkenin gerçekleri ile ilişkilendirilerek yeniden yorumlanmıştır.

Fransız solidarizmi toplumu fonksiyonel açıdan birbiri ile uyumlu parçalardan oluşan bir bütün şeklinde algılama eğilimindeki Durkheim sosyolojisi ile paralellik arz ediyordu. Solidarizm, Avrupa'da yaygınlaşan sınıf mücadelelerine karşı çıkan bir akım olarak, Osmanlı aydınları arasında "tesanütçülük" kavramıyla revaç bulmuştu. Bu akımın en önemli temsilcilerinden olan Ziya Gökalp'in solidarizmden beklediği, işbölümü ve dayanışma ile toplumda muhtemel parçalanmaların bertaraf edilerek "Milletleşmenin" sağlanabilmesiydi.

Friedrich List'in "Alman Milliyetçi İktisat Sistemi"ni esas alan çalışmaları gümrüklerin kullanılarak, yerli müteşebbis tabakanın yabancı mallara karşı korunarak güçlendirilmesini öngörüyordu. Bu iktisat politikası Almanya'nın kısa zamanda sanayileşmesini sağlamıştı. Ziya Gökalp, Friedrich List'in bu politikasını "Millî İktisat" şeklinde adlandırmaktaydı. "Millî İktisat" kavramı sadece List'in politikasının adı değil, O'na göre Osmanlı devletinin tarihî, iktisadî, dinî, kültürel vs. yapısından doğan bir sistemin adıydı.

Ziya Gökalp, Fransız solidarizminin, Friedrich List'in "Milliyetçi İktisat Sistemi" ve Durkheim sosyolojisinin sadece bir telifçisi değil, bu düşünceleri ülke gerçeklerini dikkate alarak yeniden yoğurduğunu söyleyebiliriz. Bu akımların her birinin O'nun gözünde bir tek ortak paydası vardı; "Milletleşme".

Kaynakça

- Ahmet Midhat, (1296), **Ekonomi Politik**, Kırkanbar Matbaası. İstanbul.
- Akçuraoğlu, Yusuf, (1990), **Türkçülük**, Toker Yayınları.
- Akçuraoğlu, Yusuf, (1330), "1329 Senesinde Türk Dünyası", **Türk Yurdu**, Cilt 6, Sayı. 3.
- Akçuraoğlu, Yusuf, (1333), "İktisadî Siyaset Hakkında", **Türk Yurdu**, Cilt 12, Sayı.12, 2. 179.
- Akçuraoğlu, Yusuf, (1340), "Vaziyet ve Vazifelerimizden Birisi", **Siyaset ve İktisad Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar**, (16 Eylül 1335- 23 Nisan 1340), İstanbul, Kütüphane- i Hilmi.
- Bilsel, M. Cemil, (1933), **Lozan II**, İstanbul.
- Bolayır, Ali Ekrem, (1930), **Namık Kemal**, İstanbul.
- Cerahhoğlu, A. (1970), **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, May Yayınları.
- Develioğlu, Ferit, (1980), **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 4. Basım, Ank
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, (1946), "Türkiye'de İktisat Tarihi Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilâtı", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, (1955), "Ziya Gökalp ve İktisadî Cephesi", **Ziya Gökalp**, Türkiye Muallimler Birliği Neşriyatı.

- Giz, Adnan, (1969), "Osmanlı Devletinde Harp Sanayiii", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi - İSOD**, s. 37.
- Göyünç, Nejat, 1983, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul.
- Heyd, Uriel, 1980, **Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri**, Sebil Yayınları, (Çeviren. Cemil Meriç).
- Mardin, Yusuf, (1974), **Namık Kemal'in Londra Yılları**. Milliyet Yayınları.
- Mardin, Şerif, (1990), "Türkiye'de İktisadî Düşüncenin Gelişmesi", **Siyasal ve Sosyal Bilimler- Makaleler II**, İletişim Yayınları.
- Namık Kemal, (1285), "Türkistan'ın Esbab-ı Tedennisi", **Hürriyet**, 27 Temmuz 1285, Nu. 5.
- Landau, Jakob M., (1984), **Tekinap- Turkish Patriot 1883- 1961**, İstanbul: Nederlands Historisch – Archeologisch Instituut.
- Ohannes, (1297), **Mebadi- î İlim- î Servet-î Milel**, İstanbul.
- Özgüven, Ali, 2001, **İktisadi Düşünceler- Doktrinler ve Teoriler**, Filiz Kitabevi.
- Parla, Taha, 1989, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, İletişim Yayınları,
- Sağlam, Serdar, 1994, **Türkiye'de Özel Teşebbüs Yaratma Düşüncesi ve Özel Teşebbüsün Gelişmesi 1839- 1960**", Hacettepe Üniversitesi Sosyal. Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Sağlam, Serdar, (1996), "Ziya Gökalp'in İktisadî Düşünceleri", **Türk Yurdu**, Cilt 16, Sayı 103, s. 83-91.
- Sayar, Ahmed Güner, (1986), **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, DER Yayınları.
- Soule, George, 1978, **Büyük İktisatçılardan Ekonominin ABC'si**, Muallimoğlu Yayınları, (Çev. Nejat Muallimoğlu).
- Ohannes, 1297, **Mebadi-i İlim-î Servet-î Milel**, İstanbul.
- Tekinalp, (1330), "Millî İktisat", **İslâm Mecmuası**, (12 Şubat 1330), 22, s. 560- 562.
- Tekinalp, (1332), "Millî İktisada Doğru; Ticaret Muahedeleri- 3- Türkiye Almanya Ticaret Muahedesi", **İktisadiyat Mecmuası**, (23 Haziran 1332), I, 19: 1- 4.
- Tekinalp, (1333), "Kapitalizm Devresi Başlıyor", **İktisadiyat Mecmuası**, (8 Teşrinisanî 1333, 67: 1- 2.
- Tekinalp, (1918), "Tesanütçülük – Tesanütçülüğün Gayesi", **Yeni Mecmua**, (9 Mayıs 1918), 2, 43: 335- 337.
- Türkçe Sözlük**, (1998), A.K.D ve T.Y Kurumu – Türk Dil Kurumu, Cilt I. II, 9. baskı, Ankara.
- Uraz, Murad, (1938), **Namık Kemal**, Tefeyyüz Kitaphanesi, İstanbul.
- Yalçın, Aydın, (1991), **İktisadî Doktrinler ve Sistemler Tarihi**,
- Ziya Gökalp, (1976), **Makaleler I**, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu). Ziya Gökalp, (1976a), **Türkçülüğün Esasları**, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, (Hazırlayan: Mehmet Kaplan).
- Ziya Gökalp, (1976b), **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Toker Yayınları.
- Ziya Gökalp, (1977a), **Makaleler III**, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, (Hazırlayan: M. Orhan Durusoy).
- Ziya Gökalp, (1977b), **Makaleler IV**, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, (Hazırlayan: Ferit Ragıp Tuncor).
- Ziya Gökalp, (1981), **Makaleler VIII**, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, (Hazırlayan: Ferit Ragıp Tuncor).
- Ziya Gökalp, (1980a), **Makaleler IX**, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu).
- Ziya Gökalp, (1980b), **Malta Konferansları**, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, (Hazırlayan: M. Fahrettin Kırzioğlu).